

Пояснення (короткий коментар) Божественної Літургії

«Якщо суспільство ще не розпалося, якщо люди ще не запалали непримиренною і безмежною ненавистю один до одного, то цим треба завдячувати лише таїнственному діянню Божественної Літургії, що нагадує людині плекати святу небесну братню любов»

Микола Гоголь

Приготування до Божественної Літургії

Для достойного звершення Євхаристії готуються як її служителі (**єпископи, священники, диякони**, тощо), так і вірні, що беруть у ній участь. Священнослужителів устав закликає до сердечного спокою і примирення з усіма, уникання гріхів (навіть лукавих думок) та євхаристійного посту. Цього ж мають дотримуватись і благочестиві вірні, які готуються принести Богові жертву благодарення та причаститися Святих Таїн. Давніші приписи передбачали також посилену домашню молитву у вигляді Правил до Святого Причастя, тобто особливого молитовного правила про достойне прийняття Євхаристії, яке молились і священнослужителі, і вірні. Оскільки Літургія є благодаренням Богові цілої людини, то й приготування передбачає як духовний (**молитви, душевний спокій, прощення**), так і тілесний (**чистота, піст**) виміри.

Перед початком Літургії священнослужителі моляться т. зв. **вхідні молитви** перед іконостасом, просячи у Господа прощення гріхів та укріплення на звершення Божественної Служби:

«Господи, пошли руку твою з висоти святого жилища Твого і укріпи мене на передлежачу службу Твою, щоб я неосудно став перед страшним престолом Твоїм і безкровне священнодійство совершив. Бо Твоя єсть сила на віки віків. Амінь».

Вхідні молитви висловлюють покликання кожного християнина до сопричастя з Богом. Священнослужителі, усвідомлюючи власну гріховність і немочі, моляться перед іконостасом, просячи в Господа скріпити їх на службу, прикликаючи при цьому заступництво Пресвятої Богородиці й усіх святих.

Поцілувавши ікони та увійшовши до вівтаря, служителі цілують святий престол, Євангеліє та хрест і вдягаються у всі священні ризи. Це означає, що попри всі недоліки, якими, безперечно, обтяжена кожна людина, сам Господь перемінює нас тоді, коли ми приступаємо до Нього, покриваючи наші гріхи своєю благодаттю. Після одягання риз слідує **вмивання рук**, що здійснюється не так задля тілесного бруду, як на знак душевної чистоти.

Проскомидія

Після належного приготування, служителі стають до звершення проскомидії (з грецької «**приношення**») – початкової частини Божественної Літургії, під час якої звичайна людська пожива – **хліб і вино** – готується для принесення у жертву Богові. Згідно з церковним уставом на проскомидії жертвують **п'ять просфор** із квасного (дріжджового) пшеничного тіста і виноградне вино з домішкою води. Із першої просфори священник копієм вирізає кубічну частину хліба – **Агнца**, якого жертвує на спомин Єдинородного Сина Божого. Поклавши Агнца на дискос, священник **хрестовидно** надрізує його та проколює з правого боку, промовляючи слова з Євангелія від св. Йоана про те, що із пробитого ребра Христового витекла кров і вода (Ів. 19, 34). Тут же диякон на спомин про це після благословення священника вливає до чаші вино і трохи води (за юдейським звичаєм вино вживали розведеним).

З інших просфор служитель виймає та викладає поруч із Агнцем частиці у пам'ять Богородиці, святих, живих і померлих, еднаючи так навколо Христа усе Його Тіло – Церкву. У цьому моменті проскомидії священник молиться за всіх, що поручились його молитвам, викладаючи за них частиці, наче їх самих ставлячи перед престолом Божим. У давнину вірні для цього поминання приносили різні дари. Згодом з-поміж усіх zostалися лише хлібці-просфори, якісне вино та матеріальна винагорода, які й досі вірні жертвують на Літургію.

Пом'янувши всіх, що просили про молитву, священник з дияконом покривають святий хліб **звіздою**, а Дари разом – **покрівцями**. Кожну із цих святих речей обкаджують, як кадять і самі Дари, щоб вказати, що вони є приємним запахом всепалення Богові, бо приготовані за заповіддю Його Сина, який добровільно сам себе у жертву приніс, учасниками якої стаємо ми й зараз. На завершення проскомидії священник молиться, щоб Господь милостиво прийняв приготоване приношення і зглянувся над тими, що його принесли і за кого принесли. Диякон у цей час кадить святий престол, іконостас і, за уставом, увесь храм та всіх людей, вшановуючи їх як образ Божий і вказуючи на те, що всі ми

разом творимо одну Церкву Христову, яка є приємними пахощами Богові Отцеві (2 Кор. 2, 12-17), бо є Тілом Його Сина, яке, щойно пожертвуване, спочиває на жертovníку.

З часом різним обрядам проскомидії надано символічне значення. Ціла проскомидія є символом життя Ісуса Христа: від Його народження аж до прилюдного виступу. Поодинокі обряди є символами різних подій з дитячих років Спасителя. Просфора, що з неї священник вирізує **Агнця**, є символом Пречистої Діви Марії, яка народила Христа. Копіє-спис, яким священник вирізує Агнця і частиці, є символом спису, яким був проколений Христовий бік. Дискос, на який священник кладе Агнця і частиці, - це символ ясел, в які Пречиста Діва Марія положила Дитятко Ісуса. Зірка над Агнцем і частицями є символом зорі, що привела зі Сходу Мудреців до Вифлеєму. Покрівці, якими накриті чесні Дари, є символом пеленок, у які був сповитий Христос після свого Різдва. Кадило – це символ дарів трьох мудреців зі Сходу.

Кадильний дим, підносячись до неба, є знаком піднесення нашої молитви до Бога, а наповнюючи храм, він є символом присутності Святого Духа. Тому на початку Літургії Слова священнослужитель обкаджує престол, ікони і присутніх людей – носіїв образу Божого.

Початок Літургії оглашених (Літургія слова)

Першим виголосом, який чують вірні на Літургії, є слова благословення Божого Царства. Ми не згадуємо на початку про наші гріхи, не почитаємо одразу чогось просити, але віддаємо усю славу Господеві, визнаючи Його володіння благословенним. Царство Небесне вже є поміж нами і в нас, і ми всі покликані до нього – потрібно тільки увійти, відгукнутися на Божий поклик. На знак цього ми відповідаємо своїм **«Амінь»** на перший виголос Літургії, заявляючи цим: *«Істинно, ми є громадянами цього Царства Отця, Сина і Святого Духа, тому спішимо до нього увійти і в ньому перебувати»*. Отож, вже на початку Літургії ми маємо наче звершення усієї нашої надії, початок і кінець усього в одній точці.

Першою спільною молитвою всієї церковної громади на Літургії стає **мирна ектенія** (від грецьк. *«протяжна»*), яку виголошує диякон, закликаючи до молитви усіх присутніх. Ектенія ця має ієрархію прохань, починаючись від пренебесних прошень і завершуючись нашими земними потребами. Найперше просимо про **мир**, який має з небес зацарювати у нас. Сам Христос є нашим миром. Молимося також за **святі Церкви** всього світу, щоб вони добре стояли у вірі і були поєднані між собою на свідчення Божого Царства любові. Молимося за **храм**, у якому зараз перебуває Церква, щоб і ми самі, з вірою, благоговінням і страхом Божим у ньому зібрані, були Божим храмом. Молимося також і за **ієрархію церковну** – духовних наших отців та всіх тих, що провадять нас до спасіння. Згадуємо про наше середовище, в якому живемо – **наш народ**, його **владу, воїнство, наші міста і села** та й **усі країни земні**, в яких з вірою живуть люди. Просимо у Господа **доброї погоди, достаток земного врожаю** та **спокійних часів**, тобто гармонії нашого життя із природою. Молимося про спасіння також усіх тих, що не можуть зараз стояти із нами перед Господом, бо є **подорожніми, недужими, страждаючими і полоненими**. Благаємо у Бога і для нас самих **визволення від всякої скорботи, гніву і нужди**, щоб були ми захоронені від усього цього Його благодаттю – даром, на який ми заслужити не

можемо. На завершення ектенії **згадуємо Божу Матір і всіх святих**, прохаючи їхньої допомоги у тому, щоб усі ми всеціло віддалися Христові, довірилися Йому.

Відповідь **«Господи помилуй»**, якою ми відгукуємося на прошення цієї та багатьох інших ектеній, має дуже широке значення. Грецьке слово **«елейсон»**, яке перекладаємо як **«помилуй»**, має у своєму корені значення і помилування, і вказівку на оливкову олію – **«елей»**, ще біблійний символ Божої доброти, щедрості, благовоління та зцілення. Тому значення не тільки жалісливого крику справедливо засуджених до свого володаря, а й звертання дитини до свого люблячого Отця: *«Господи, потіш мене, примори мене, утихомир біль мою, яви мені свою любов і милосердя»*.

Виголоси, які ми чуємо після ектеній, прославляють різні аспекти Божого життя у Святій Трійці і є завершенням тихих молитов діалогу дякона з вірними, просячи у Господа Його милості для нас та благо уважливості до наших прохань.

Антифони

Царство Боже є сповненням усіх пророцтв та обітниць Старого Завіту. Щоб нині повніше зрозуміти й прийняти Царство, ми пригадуємо ті пророцтва й обітници, співаючи вірші псалмів, де про них сказано, упереміж із приспівом, у яких висловлено сповнення цих обітниць у Христі.

Після мирної ектенії одразу слідує три антифони – короткі піснеспіви, що складають зі стихів псалмів. Своім числом антифони вказують на Пресвяту Трійцю, яку ми звеличуємо своїм співом на богослужіннях. Псалми були улюбленою молитвою ранньої Церкви; один із святих Отців так висловився про них: *«Давид (тобто псалми, більшість із яких є ним укладені) у нас на початку, всередині і наприкінці»*. Такими вони залишаються й зараз – кожне богослужіння містить дуже багато уривків із Псалтиря, а часто й цілих псалмів. Широкий вжиток цих старозавітних поетичних молитов у наших відправах вказує на те, що з приходом у світ Ісуса Христа сповнились усі пророцтва, про які йшлося теж і у псалмах.

У давнину антифони співали два хори навпереміну, звідси й походить їхня грецька назва – **«антифони»** дослівно означає **«протиголосники»**. Антифони бувають **повсякденні, зображальні і святкові**. В основі їх лежать стихи із псалмів, після кожного з яких співається короткий приспів-тропар. Повсякденні антифони взяті із псалмів **91, 92 і 94** з приспівом-зверненнями до Спасителя, щоб Він спас нас молитвами Богородиці і святих своїх. У дні великих свят антифонні псалми підбрано таким чином, щоб краще розкрити саму суть святочної події, а приспівом до перших двох них служать короткі звертання до Господа, згадуючи Його Різдво, Хрещення, Преображення та інші спасенні події – відповідно до свята; приспівом до третього антифону служить тропар празника.

Особливим видом антифонів є **зображальні**, тобто псалми **102, 145 і євангельські блаженства**, які, за давньою традицією, співають у неділі та деякі свята замість звичайних повсякденних антифонів. За галицьким звичаєм, у неділі цілого року співають перших два антифони Святої Пасхи, а третій – повсякденний із приспівом - звертанням до Христа, воскреслого з мертвих.

Церковний історик Сократ (†440) свідчить, що св. Ігнатій Богоносець (†107) запровадив антифони до християнського богослужіння в Антіохії. Він мав

видіння, в якому ангели величали Господа Бога в небі наперемінними співами. У Кесарії Кападокійській св. Василій Великий включив антифони до Літургії, а в Константинополі це зробив св. Іван Золотоустий. У Західній Церкві антифони були введені до Літургії св. Амвросієм Медиоланським. До IX ст. в антифонах співали цілі псалми, а опісля – тільки вибрані вірші.

Після першого і другого антифонів диякон знову виголошує **ектенії**, але **мали**, з трьох прошень, а священник у молитвах просить Господа відвідати своєю милістю вірний люд і сповнити його пожиточні прохання. У молитвах між антифонами ми сповідуємо «невимовне чоловіколюбство» Христове і Його обітницю «вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я» Його.

Гімн «Єдинородний Сину»

Після другого антифону співають урочистий догматичний гімн «Єдинородний Сину...», введений до Літургії імператором Юстиніаном у VI столітті. Так свідчить нам візантійський історик **Теофан**. Гімн возвеличує Христа – предвічне Боже Слово, яке задля людського спасіння воплотилося, було розп'яте і воскресло, не полишаючи свого Божества.

Єдинородний Сину і Слове Божий, безсмертний Ти, і зволив Ти спасіння нашого ради воплотитися від святої Богородиці і Приснодіви Марії, незмінно ставши чоловіком. І розп'ятий був Ти, Христе Боже, смертю смерть подолав. Ти один у Святої Тройці, рівнославимий з Отцем і Святим Духом, спаси нас.

Цією піснею супроти різних еретиків підкреслюють вчення про Божественну і людську природи Ісуса Христа. «Єдинородний Сину» ввели через **ересь монофізитів**, які вважали що Христос має одну природу; це гімн слави Христові.

Він повний глибоких правд про Христа: про Його природу, воплощення, смерть і воскресіння. Він на правду короткий, але дуже змістовний і христоцентричний. «Єдинородний Сину» це коротко зібрана ціла догматична наука про Христа.

В першу чергу Христа називають «єдинородним Сином Божим», бо Він є другою Божою Особою, рівний щодо природи Небесному Отцеві. Христос є Сином Божим за природою, а не так як ми – ласкою є законними дітьми Божими. Христос є також Слово Боже; так Його назвав св. апостол Іван Богослов у своїй Євангелії (1, 14). Христос є Словом Божим, образом і відблиском слави Отця. Цей Христос, хоч рівний Отцю, захотів однак для нашого спасіння стати чоловіком і прийняти людське тіло з Пречистої Диви Марії. Приймавши людську природу, Христос не втратив і не змінив своєї Божої природи. Тому кажеється в пісні, що Христос «**непреложно** (по грецьки: **атрептос** – незмінно, без жодного змішання) **вочоловічивийся**». Діло спасіння завершив Христос своєю смертю і Воскресінням.

Малий вхід

Під час третього антифону священник із дияконом у супроводі свічконосців виносять із вітваря північними дверима книгу святого Євангелія, проходять по

солеї перед іконостасом (у грецькій традиції – по храму) і стають перед святими (райськими) дверима. Священик промовляє молитву, благаючи Господа, що сотворив безплотні сили на служіння собі, щоб разом зі священнослужителями до вітваря увійшли теж і святі ангели, які спів служать на Літургії. Ця молитва розгортає ідею безперервного небесного богослужіння – Літургії, описаної у книзі Апокаліпсис, в часі якої перед небесним Божим престолом відбувається хваління і славослов'я.

Після завершення молитви диякон, попросивши священника благословити вхід, стає посередині і, підносячи вгору книгу Євангелія, виголошує: *«Премудрість, прости»*. Цей заклик спрямований до вірних, щоб вони зважали на те, що Божественна Премудрість – Христос – перебуває між ними, тому й слід слухати Його голосу, що за мить лунатиме через читання Святого Письма. На знак великої поваги до цієї миті слід стати у поставу, найбільш характерну для людини – **стоячи прямо**, бо таким чином ми висловлюємо повагу до Господа і нашу готовність йти і сповняти Його волю. До того ж, Христос *«як чоловік, прикликав чоловіка»* (Акафіст до Богородиці, кондак 10), тобто воплотився і, як справжня людина, звернувся зі спасительним словом до людини, тому й ми маємо адекватно відповісти на Його поклик.

Символіка Входу: це Хрещення Ісуса; диякон, свічконосці – це Іван Хреститель, який попереджає прихід Христа, священник – це Ісус. Малий Вхід – це символ Христа Учителя, який приходить навчати людей.

Після входу вірні, очолювані хором, співають **тропарі, кондаки і богородичні** – короткі піснеспіви, що змінюються щоденно, бо пов'язані з богослужбовими колами літургійного року. На перший погляд, це один із тих моментів, коли ми на Літургії – богослужінні позачасовому – дотикаємося до повсякденного часу. Але це тільки на перший погляд. Насправді реальність, яку святкуємо щодня протягом року, є також позачасовою, однак вона відкриває нам вічність дещо з іншого аспекту.

Під час співу тропарів священник молиться молитву, в якій просить Господа, який сподобив нас стати перед своїм престолом і возносити Йому поклоніння і славослов'я, щоб Він прийняв спів трисвятої пісні і дарував нам прощення гріхів та добродієсне життя. Диякон, попросивши благословення священника, виходить до людей і, після виголосу, в якому прославляється Бога у Тройці як святого – Він бо єдиний святий по природі, - вказує орарем вірним, щоб вони розпочали спів трисвятого.

Трисвяте

Трисвяте у нашій традиції – це гімн **«Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас»**. Він поєднує у собі серафимське славослов'я, яке чув пророк Ісаї¹, та стих із псалма 41². Передання приписує впровадження трисвятого до літургійного вжитку св. Проклу, патріархові Царгородському (V ст.), яке сталося за таких обставин: під час молитовної литії поза Константинополь за припинення землетрусу одного юнака було підхоплено

¹ «...Бачив я Господа на високім і піднесенім престолі; поли його риз наповнювали храм. Над ним стояли серафими. Кожен мав по шість крил: двома закривав собі кожен обличчя, двома закривав ноги, а двома – літав. І кликали один до одного: «Свят, свят, свят Господь сил; вся земля повна його слави!» (Іс. 6, 1-3).

² «Душа моя прагне до Бога, **кріпкого, живого...**» (Пс. 41, 3 – слов'янська Біблія).

до неба, а потім опущено назад. Юнак розповів, що чув у небі ангельську пісню «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний», і люди почали її співати, додаючи прохання «помилуй нас». Після співу трисвятого землетрус припинився.

Від того часу ця пісня за наказом цісаря Теодосія і цариці Пульхерії 450 року була введена у щоденне богослужіння. Цей гімн вживається у Східних Церквах передусім під час Літургії Слова перед читанням св. Письма.

Сирійські джерела приписують постання гімну «Святий Боже» Йосифові з Ариматеї та Никодимові, немовби ці два мужі співали цю пісню, несучи Христа до гробу.

Окрім звичайного трисвятого, наша традиція у різні пори літургійного року вживає також інші молитовні співи:

- 1) на Різдво, Богоявлення, Лазареву суботу, Великдень та увесь Світлий тиждень і П'ятидесятницю – «*Ви, що в Христа хрестилися, у Христа зодягнулися*». Ці слова буквально взяті з послання апостола Павла до Галатів (Гал. 3, 27); у вказані дні рання Церква хрестила оглашених; ми й досі співаємо їх на хрестинах;
- 2) на Воздвиження Чесного Хреста і Хрестопоклінну неділю – «*Хресту Твоєму поклоняємося, Владико, і святее Воскресення Твоє славимо*». Зі співом цього тропаря ми творимо земні поклони на утрени та після приписаних богослужінь, почитаючи Животворяще Древо на празники почитання Хреста Господнього; його ж чуємо на кожній недільній утрени у складі гімну «*Воскресіння Христове убачивши...*» та на воскресній вечірній 3-го гласу під час співу стихир на «Господи, взиваю...».

Під час співу трисвятого предстоятель відходить на горне місце. Воно є символом престолу Бога Отця – невидимого Бога, якого нам об'явив Син. Про царський Божий херувимський престол говорить також і молитва, з якою предстоятель входить на горне місце. Сидіти на ньому може тільки **архієрей**, як досконалий символ Христа-Первосвященника, який єдиний увійшов до Отчої слави і є рівний Йому, священник натомість сідає з південного боку – як апостол у присутності Учителя. Цим сходженням завершується малий вхід.

Служба читань. Прокімен

Ставши на горньому місці священнослужитель звіщає вірним слова миру. Саме з цього – сходження і вітання – починалась колись Божественна Літургія (до слова, моління за мир маємо й тепер на початку сучасної Літургії – у великій ектенії). Вітання «Мир всім» нагадує слова Ісуса Христа, якими Він часто звертався до апостолів. Ще перед страстями Господь сказав апостолам: «*Мир залишаю вам, мій мир даю вам*» (Ів. 14, 27). По воскресінні Христос насамперед звістив їм мир: «*А як звечоріло, того самого дня, першого в тижні, - а двері ж були замкнені там, де перебували учні: страхались бо юдеїв, увіходить Ісус, став посередині та й каже їм: «Мир вам!» Це промовивши, показав їм руки й бік. І врадувались учні, побачивши Господа. І ще раз Ісус їм каже: «Мир вам!»*» (Ів. 20, 19-21). Про цей мир Божий, дарований Воскреслим, співаємо у кондаку Пасхи: «*Хоч і у гріб зійшов Ти, Безсмертний, та адову зруйнував Ти силу, і воскрес еси як переможець, Христе Боже, жінкам-мироносицям звістивши: Радуйтеся, і Твоїм апостолам мир даруєш, падким подаєш воскресення*».

Бажаючи миру вірним, предстоятель є образом Господа, що присутній між нами, і дарує мир, як колись своїм учням. Відповідаючи на них, бажаємо й ми предстоятелю миру Господнього, щоб між усією церковною громадою була злагода при служінні Богові. Вітаючи вірних, предстоятель благословляє їх, а вони, за звичаєм, схилиючи голови, приймають це благословення.

Диякон перед читаннями звертається до присутніх у храмі, вкотре нагадуючи, щоб вони були важні, бо за мить усіх буде повчати Премудрість Божа. Ці оклики диякона ми чуємо багаторазово під час Літургії та інших богослужінь для того, щоб наша увага була зосереджена на тому, що діється цієї миті – людина схильна до втрати уваги через втому, недбальство, байдужість тощо. Тому священнослужитель стоїть наче на сторожі нашого серця, спонукаючи його до бадьорості, щоб воно всеціло було звернене до Господа. На Літургії ми стоїмо наче перед самим Христом і ведемо з Ним дружню розмову, тому маємо бути уважні, бо Він дає слова життя.

Новозавітні біблійні читання випереджує спів короткого стиха зі Святого Письма, що зветься **прокіменом** (гр. «той, що випереджує»), бо він є піснею, яка випереджує читання. Співають його почергово народ та читець. Прокімени бувають як зі Старого Завіту (головно із Псалтиря), так і з новозавітних писань (приміром, пісня Богородиці) і, за призначенням, бувають кількох видів:

- 1) **еортологічні** – глибше розкривають суть свята чи дня, у якому ми молимося, або ж говорять про подвиг святого, пам'ять якого звершуємо. Наприклад: *«Се день, що його створив Господь, возрадуймося і возвеселімся в нім»* (прокімен Пасхи, глас 8);
- 2) **параклетичні** – висловлюють наші прохання до Господа тоді, коли ми маємо якусь особливу потребу. Наприклад: *«Будь, Господи, милість Твоя на нас, бо уповали ми на Тебе»* (прокімен, глас 1);
- 3) **екзегетичні** – служать для кращого розуміння наступного біблійного читання, бо прообразно вказують на те, про що йдеться в ньому. Наприклад: *«Воскресни, Господи, Боже мій, хай піднесеться рука Твоя, не забудь убогих Твоїх ніколи»* (прокімен, глас 7);
- 4) **дидактичні** – містять самі в собі якесь загальне повчання про життя у Господі. Наприклад: *«Милість Твоя, Господи, йтиме за мною, по всі дні життя мого»* (прокімен, глас 1).

Фактично прокімен на Літургії є залишком старозавітного читання, яке в давнину завжди було під час звершення Євхаристії. Воно збереглося й досі у Літургіях деяких традицій (зокрема, читання пророцтв присутнє у Літургії апостола Якова), натомість у сучасній візантійській Літургії таке читання Старого Завіту маємо на вечірнях напередодні великих свят, на Літургії Напередосвячених Дарів та великопісних вечірнях і постовому шостому часі.

У сучасній візантійській літургії ми маємо два читання: Апостол та Євангеліє. До VII ст., однак, було три: одне з Старого Завіту (Пророцтво), Апостол та Євангеліє. Це було також традицією іспанської, галлі канської, римської, міланської та вірменської Літургій.

Служба читань. Апостол

Слідом за прокіменом відбувається **читання Апостола** - тобто виголошення уривку-зачала з книги Діян або Послань святих апостолів. Апостол

читають перед Євангелієм, наочно зображуючи наче небесну ієрархію: спершу йдуть слуги, а потім і сам Владика. Апостольські послання – перші записані частини Нового Завіту. По своїй суті послання є листами духовного отця і вчителя – апостола – до своїх дітей і учнів – перших Церков, часто заснованих тим же апостолом. Церковна спільнота читала їх на своїх зібраннях, потім передавала до інших громад – так апостольська проповідь була знана тим, що навіть ніколи не чули її. Послання, отже, читали у Церкві вже від самих початків християнства. Більшість послань мають явно літургійний характер, бо містять деякі літургійні елементи, приміром привіти-благословення: «*Благодать Господа Ісуса з вами!*» (1 Кор. 16, 23), «*Благодать Господа Ісуса Христа й любов Бога і причастя Святого Духа з усіма вами!*» (2 Кор. 13, 13); «*Благодать Господа нашого Ісуса Христа нехай буде з вашим духом, брати! Амінь*» (Гал. 6, 18).

Послання починають читати зі звертання до слухачів: «**Браття**» або «**Возлюблені**» - так, наче б сам святий апостол-автор стояв поміж нами і живою мовою звертався до нас з Господнім словом.

Після Апостола літургійна спільнота готується зустріти Господа Ісуса Христа, який буде сам проповідувати слова істини через читання Євангелія. Диякон обкадрує храм та всіх присутніх – таким чином він готує всіх до прийняття слів Небесного Учителя. В цей час співаємо біблійний гімн «*Аллилуя*» (євр. *Хвалить Ягве-Суцого*), прославляючи Бога, присутнього між нами у своєму слові. Спів цього гімну переплітається зі стихами псалмів, творячи своєрідний прокімен перед Євангелієм.

Служба читань. Євангеліє

Читання **Євангелія** є центром Літургії оглашених, справжнім Богоявленням Христа між нами і першою трапезою цілої Божественної Служби, «*причастя Слова*», яке готує нас до другої трапези – «*причастя Жертви*».

Священик під час співу та кадіння мовить унікальну молитву, в якій просить Господа просвітити наші серця і вчинити нас здатними сприйняти євангельські слова, щоб ми проживали життя за Його заповідями:

«Засвіти в серцях наших, чоловіколюбне Владико, нетлінне світло Твого богопізнання і відкрий мисленні очі наші, щоб ми розуміли Твої євангельські проповідування. Вложи в нас і страх блаженних Твоїх заповідей, щоб ми, перемігши всі тілесні похоті, провадили духовне життя, думаючи і діючи все, що угодне Тобі».

Після кадіння диякон, звертаючись до священика, просить благословення на благовістування, а священик, повіряючи його молитвам святого євангеліста, від якого буває читання того дня, молиться про дарування дияконові слова Божої сили на сповнення Христового Євангелія і дає йому до рук святу книгу.

Вийшовши на амвон, диякон звідти читає слова Господні, про образно вказуючи на те, що й сам Ісус проповідував із підвищених та виокремлених місць (гори, човна тощо). Також диякона порівнюють із ангелом, що став на гробнім камені і благовістив жонам-мироносицям про воскресіння Христове. Під час читання Євангелія завжди запалюють світильники – не задля сутінків чи темряви,

але щоб вказати цим на Ісуса Христа, що просвічує нас своїм вченням³. Євангеліє являє собою повноту Божественного Одкровення, тому при його читанні ми славимо Господа як того, що присутній між нами і повчає нас. За давнім звичаєм, вірні схиляють голови, стоячи наче учні перед Учителем чи діти перед Батьком, приймаючи його науку.

Сьогодні ми маємо змінні Апостол і Євангеліє на кожний день року, за винятком **посту, коли передбачено читання лише на суботу і неділі**. Цей виняток пов'язували з тим, що Літургію завжди звершували у душі радості та подяки. Тому вважалось недоречним святкувати Євхаристію у дні строгого посту та покути.

Проповідь

Службу читань завершує гомілія-проповідь, яка служить насамперед для тлумачення євангельських слів та заохоти до виконання почутого у своєму житті. Проповідь на Божественній Літургії також можемо почути перед причастям вірних, після заамвонної молитви і після відпусту.

Про значення доброї проповіді християнський письменник Тертуліян (†225) говорить: *«Те слово Боже живить нашу віру і надію, піддержує наше уповання, більше і більше скріплює між нами благочестя, вкорінюючи в нас його правило»*.

Ватиканський Собор II так високо оцінив значення проповіді, що зробив її складовою частиною Божественної Літургії: *«Поміж приписами, - каже Собор, - оскільки на це дозволяє обряд, треба також для проповіді як складової частини літургійної дії відзначити властивіше місце; та й дуже вірно і правильно слід виконувати обов'язок проповідування»* (Про Св. Літургію, §35).

З кожної Божественної Літургії ми завжди повинні винести якусь духовну користь – і з читання Св. Євангелії, і зі слухання проповіді. Тоді наше життя буде правдиво християнським, коли житимемо тими науками і засадами, які подає нам Св. Євангелія і проповідь.

Християнська Літургія перейняла від синагоги звичай читати в часі Богослужби уривки зі Святого Письма. Церква не обмежилась самим тільки читанням, але завжди пояснювала прочитані уривки.

В нашому обряді, як і в інших візантійських церквах, читання з Нового Завіту так розташовані, що упродовж року читаються всі книги, а тим самим проповідник має багато тем для своїх проповідей. Ця форма проповіді від давніх часів має назву *«гомілії»* і належить стисло до Літургії. Вже св. Юстин свідчить, що в його часах знали цей рід проповіді й практикували його всі церкви.

Треба зазначити, що властивим місцем на проповідь Божого слова є безпосередньо по прочитанні св. Євангелія.

Моління в різних потребах і відпуст оглашених

³ «Христос є» світло істинне, що просвічує кожну людину, яка приходить на світ» (Ів. 1, 9 – слов'янська Біблія).

Після Євангелія диякон виголошує особливу ектенію, що зветься усильною (слов. **сугубою**), оскільки на її прохання вірний люд відповідає аж потрійним «Господи, помилуй», наче підсилюючи цим повторенням своє прохання до Бога.

Під час усильної ектенії поминаємо духовних пастирів, світську владу і народ, всіх молільників у храмі й усіх православних християн, і цим наче повторюємо деякі прошення мирної ектенії, але дещо й додаємо нового – моління, на різні потреби та з нагоди різних обставин життя. Причому за ці різні прохання ми молимося Богові не індивідуально, але всією Церквою – відкриваємо одне одному свої потреби, просимо інших молитися з нами і самі молимося за інших. Поки диякон із народом заносять ц моління до Господа, священник і сам просить Чоловіколюбця, щоб Він прийняв благання рабів своїх і подав усім нам багаті милості.

Після цієї ектенії на заупокійних Літургіях буває ектенія за померлих, яку ми молимося також під час панахид, парастасів і похоронів. Просячи у Господа відпущення гріхів померлим і оселення їх у райських обителях, ми творимо молитву за них як за живих у Господі, оскільки «*Бог же не є Бог мертвих, але живих, усі бо живуть для Нього*» (Лк. 20, 38).

Останнім молінням Літургії Слова є молитва за оглашених. Спільнота вірних молиться за тих, що готуються прийняти хрещення. Хоч зараз катехуменів небагато, однак ця молитва стосується також усіх, хто шукає Божого просвічення у своєму житті – всіх, хто стоїть на шляху до Христової Церкви. Велика відповідальність за цих нових оглашених є на нас – членів Церкви, щоб за нашою молитвою і прикладом християнського життя привертати їх до Господа. По завершенні ектенії священник молиться за оглашених, а диякон закликає їх вийти з храму, бо за мить почнеться приношення Євхаристії, в якому можуть брати участь «тільки вірні».

Початок Літургії вірних (Літургії жертви)

Першою священнодією Літургії жертви є розкриття на престольного **ілітону** (грец. *обгортка*) – малої хустки, що лежить під Євангелієм. Символічно це розкриття вказує на початок приготування трапези Тайної Вечері, для якої потрібно постелити достойний обрус. У молитвах на освячення ілітону згадують пелени младенця Ісуса і плащаницю, яка обгорнула Його тіло у гробі – ілітон є символом їх обох. Предстоятель розгортає ілітон та цілує морську губку для згортання округин Святого Хліба, яка зберігається в ньому – вона є символом тієї губки, якою вояки напували стражденного Христа. По цьому священник молиться в імені всіх вірних дві молитви, в яких просить Господа вчинити достойними нас приносити моління і жертви за всіх людей, очистивши від усякої скверни, та дарувати нам успішне зростання у вірі, достойне причастя Христових Тайнств і, через нього, участь у Царстві Божому усім, що поєднані в цій Безкровній Службі.

Диякон у цей час закликає самих лише вірних до молитви Господеві. Виголосами «Премудрість» він вкотре спонукає молільників до пильності перед Божественною Премудрістю, оскільки починається перенесення Чесних Дарів з жертovníка на престол – ми починаємо новий етап приношення і освячення

нашої жертви Богові, а з нею і нас самих. Христос сам «приходить у жертву себе принести і датися на поживу вірним».

Після виголосу другої молитви священник підносить вгору руки на знак особливого благання і молиться до Господа, щоб Він не погордив цим приношенням і службою, хоча й перед Ним безперестанно служать ангели, але сам був Тим, хто приносить і кого приносять, хто приймає і кого роздають – сам був Архиєреєм цієї Літургії. Не священник здійснює освячення Дарів – він лише священнодіє, тобто сповнює святі дії, а освячує через нього Господь.

Диякон під час цієї молитви священника кадить храм на означення приємної Богові жертви, яка незабаром буде перенесена на престол, а вірні співають піснеспів, який зветься *херувимською піснею*.

Херувимська пісня

Провідна думка цієї пісні – ми беремо участь у тому самому богослужінні, яке на небі звершують ангели – знову відсилає нас до небесної Літургії, описаної в Одкровенні. Люди на землі стають співслужителями ангелів, щоб супроводити разом з ними Царя слави – Христа Господа. Його гарний і глибокий зміст був завжди поштовхом для церковних композиторів, щоб віддати його в формі звуків й акордів.

Авторство *Херувимської пісні* приписують імператорові **Юстину II**, який увів її на дев'ятому році свого правління (573-574).

Є кілька варіантів херувимської пісні. Найуживанішим є звичний нам: «*Ми, херувимів тайно являючи...*». Його співають фактично увесь рік і на всіх без винятку Літургіях св. Івана Золотоустого. Літургії св. Василія Великого у Страсний тиждень мають два особливих піснеспіви замість звичної херувимської: у Великий четвер – тропар «*Вечері Твоєї тайної...*», а у Велику суботу – «*Нехай мовчить усяка плоть...*» (взятий із єрусалимської Літургії апостола Якова). Літургія Напередосвячених Дарів має свою власну херувимську – гімн «*Нині сили небесні з нами...*».

Великий вхід

По завершенні кадиння, священник з дияконом і самі перед престолом тричі мовлять херувимську пісню, а по цьому відходять до жертовника. Там священник знову кадить Дари, а по цьому покладає воздух на рамена диякона і звертається до нього словами 133 псалма, щоб він підніс руки для прийняття святині. Диякон приймає дискос зі святим хлібом на свою голову і виходить на Великий вхід. Священник, взявши чашу, й сам виходить слідом за дияконом на солею.

Обряд Великого входу нагадує нам ті приношення перших християн, з яких священнослужителі вибирали хліб і вино та покладали їх на престол для принесення Євхаристії. Під час походу з жертовника, що тоді був у притворі, до вівтаря, вірні припадали до служителів, прохаючи їх пом'янути їх перед Богом. Священники і диякони відповідали їм: «*Нехай пом'яне вас Господь Бог у Царстві своїм*». Згодом для цього поминання перервали спів херувимської пісні, щоб усі вірні могли його чути – тому й зараз одна херувимська пісня складається з двох частин: до й після перенесення Дарів. Форма поминання зростала: до неї

включали всіх, хто потребував поминання на Літургії: окрім всіх присутніх також ієрархію, правління, добродійців тощо. До слова, поминання присутніх вірних як **православних християн** з'явилося у Київській Церкві за безпосередньої ініціативи священномученика Йосафата Полоцького, який співпрацював над виданням першого друкованого греко-католицького Службеника.

Ще у Візантії обрядові перенесення Дарів – Великому входу – було надано два алегоричних значення, що вказували на Христові страсті: урочистого в'їзду Ісуса Христа в Єрусалим (тобто Його добровільного шестя назустріч хресній смерті) та, водночас, похорону Господа і Його покладення до гробу. З першої алегорії виникли урочисті обряди, що супроводжують перенесення: винесення світильників, рипід, вихід багатьох служителів зі священними посудинами тощо. Друга алегорія призвела до того, що священник і диякон стали зображати Йосифа з Никодимом, які ховають Христа: диякон несе високо дискос зі святим хлібом, наче мертво тіло Господнє, має на раменах воздух, ніби похоронну плащаницю (до слова, наші ікони Плащаниці походять із воздухів, на яких зображали померлого Христа), а в руці несе кадило, наче пахощі, якими покрили Ісусове тіло у гробі; священник покладає чашу і дискос на престол і покриває їх воздухом, мовлячи тропар Великої п'ятниці «*Благообразний Йосиф...*», вказуючи цим ніби на покладання Христа до гробу і привалення каменю.

Втім, слід пам'ятати, що повністю вся Літургія є святкуванням таїнства Христа розп'ятого і воскреслого, тому не є конечним до кожного її обряду старатись шукати якусь алегорію.

Треба розрізнити Великий вхід на Літургіях святих Івана і Василя від входу на Літургії Напередосвячених Дарів: на першому переносяться тільки приготовані Дари, а на другому – досконало освячені. Тому й поклоніння Святим Дарам на Великому входу Літургії Напередосвячених Дарів буває найглибшим і доземним, як достойно перед самим Богом; воно є один із найкращих моментів вшанування Євхаристії на християнському Сході.

Прохальна ектенія та молитва

Після завершення Великого входу диякон, отримавши благословення священника, виходить на амвон і виголошує ектенію, що зветься **прохальною**. Вона наче продовжує наші попередні благання, тому й починається закликком про сповнення моління, тобто доповнення початого і досконалого його завершення. Ми молимося за принесені Дари і за всіх нас, щоб ми змогли, від усякого зла визволені, принести Богові достойну жертву. Також ми просимо у Господа всього, щоб нам потрібно насамперед для нашого спасіння: святості на щодень, ангела-хоронителя, прощення гріхів, всього корисного для нас і світу, праведного життя і доброї смерті. Під час усіх цих прохань священник мовить молитву, щоб Господь вислухав наші молитви і прийняв нашу жертву, щоб на неї і через неї на всіх нас зішлов Божий Дух.

Поцілунок миру

Після ектенії наступає особлива мить, що є, так би мовити, «церкво-творчою», тобто вкотре виразно творить з окремих вірних одну велику Божу родину – Церкву. Священник звертається до всіх зі словами миру, а диякон закликає розлюбити один одного. Без миру не можемо приносити жертви

Господу, а без любові ніхто не може зватися Христовим учнем: *«Коли, отже, приносиш на жертвовник дар твій і там згадаєш, що твій брат має щось на тебе, зостав там перед жертвовником твій дар; піди, помирись перше з твоїм братом і тоді прийдеши і принесеш дар твій»* (Мт. 5, 23- 24); *«По тому всі знатимуть, що ви Мої учні, коли матимете любов один до одного»* (Ів. 13, 35).

Осягнення Божого миру і Його любові та ділення ними взаємно – одні з найважливіших умов для того, щоб ми могли бути учасниками Тайної Вечері. За юдейським звичаєм, господар на трапезі вітав своїх гостей поцілунком. Тому й священник найперше обмінюється цілуванням із Господом, прикладаючись до Чесних Дарів і висловлюючи Йому слова своєї любові: *«Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь – твердиня моя і захист мій»* (Пс. 17, 2-3). Після цілування Дарів усі служителі цілують один одного, мовлячи *«Христос посеред нас»* - *«І є, і буде»*, вказуючи цим, що тільки через любов Бог може діяти в нас.

У ранній Церкві усі присутні в цей час обмінювалися поцілунком миру: всі виявляли взаємну любов, наче члени однієї великої родини (кожен обмінювався поцілунком зі своїм ближнім). На жаль, зараз оце мирянське цілування миру не відбувається: ми перестали бути щирими один до одного і відчуваємось відокремленими навіть у спільному ділі – Літургії. Втім, є спільноти, де цей поцілунок відновлюють. Тепер, стоячи на богослужінні, ми можемо якщо не відкрито, то хоча б у серці привітати і поцілувати усіх: друзів і ворогів, рідних і близьких, знайомих і незнайомих. Ні для кого з них не має бракувати нашої любові, інакше Христа між нами не буде⁴.

Символ віри

Для чого ж ми любимо одне одного? Щоб між нами була єдність віри – ми маємо однодумно визнавати Бога, єдиного у Тройці. Ми виражаємо це через читання **Символу віри**, тобто зображення того, у що віруємо. Церква мала багато Символів віри, які, однак, знали тільки християни – навіть оглашенні чули Символ щойно перед своїм хрещенням. Оскільки хрестили їх на Пасху, то й Символ віри на богослужінні лунав тільки раз на рік. Щойно у V-VI ст., через поширення ересей, віровизнання було запроваджене до Літургії. У нашій традиції вживають Символ, створений святими отцями Нікейського (325) і Царгородського соборів (381).

Часто ми не задумуємося над важливістю цієї літургійної миті нашого віровизнання, бо вважаємо Символ віри лише якоюсь сухою «сумою догм». Однак ми завжди маємо пам'ятати, якою Церква отримала цей Символ. За цю ісповідь віри на смерть йшли мученики і терпіли ісповідники, за неї духовні пастирі боронили своїх овець від еретиків. Кожне слово Символу віри має звучати для нас наче заклик: чи віруєш так? Чи свідомий того, у що віруєш? чи готовий до смерті боронити свою віру? Наша віра не має для нас бути завченим набором догматів і катехизмових правд – вона має бути щоденною реальністю нашого життя. Християнин – це той, що повсякчас живе по вірі, а не тільки знає її ази.

⁴ *«Коли ми любимо один одного, то Бог у нас перебуває, і його любов у нас досконала. (...) Коли хтось каже: «Я люблю Бога», а ненавидить брата свого, той не правдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого він не бачить»* (1 Ів. 4, 12, 20).

Ранні християни, збираючись у храмі, пильнували ретельно, щоб ніхто з поган чи оглашених не залишився у храмі, ані не намагався увійти до нього в часі принесення святої жертви. Спільне цілування було також засобом до виявлення тих, які не є християнами. Саме до цього – пильності з огляду на святість моменту – спонукає виголос *«Двері, двері»*: у давнину придверники мусили пильнувати церковні врата від того, щоб не входив невірний, бо Таїнство звершується тільки для християн. Натомість дияконські слова *«в премудрості будьмо уважні»* вкотре зосереджують нас на тому, що ми робимо зараз: готуємося до принесення Євхаристії.

Під час промовляння Символу віри священник підносить над Дарами воздух і повіває ним, однак не знімає його повністю-щойно по завершенні ісповідання віри предстоятель знімає його і відкладає набік. У цьому повіванні та знятті воздуха вбачають землетрус та відвалення каменю, що сталися при Христовому гробі в часі Його воскресіння. Також ми можемо вбачати у відкладенні воздуха символ того, що з приходом Христа минулися прообрази і люди відкрито прийняли вчення про Бога у трьох Особах. Ми вже не маємо завіси, яка відділяє нас від Божих таїн: Слово Боже її прориває, сходячи на землю і підносячи нас до неба.

Анафора

Наша Церква у своєму вжитку затримала дві старовинні євхаристійні молитви-**анафори** (грецьк. *возношення*): святих **Василія Великого** і **Івана Золотоустого**. Оскільки вони є осердям Літургій, то й самі Служби названо за іменами цих святителів. Літургії св. Василія служать **десять разів** у році: на свято Обрізання Господнього і св. Василія Великого, у навечір'я Різдва Христового та Богоявлення, у перші п'ять неділь Великого посту, у Великий четвер і Велику суботу. Літургія св. Івана звершується в усі інші дні, окрім **алітургійних**.

По завершенні Символу віри заклик диякона *«Станьмо гідно, станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб святе возношення в мирі приносити»* підводить нас до головної молитви Літургії. За мить ми будемо творити благодарення Отцеві через Його Сина у Святому Дусі, тому маємо достойно стояти у поставі Божих дітей. На слова диякона ми відказуємо *«Милість миру, жертву хвалення»*, бо приносимо жертву, яка принесла мир для всього світу; жертву, яка єдина може бути достойною хвалою Богові. Священик звертається до вірних привітом-благословенням апостола Павла⁵, випрошуючи для них, щоб дари кожної з Осіб Святої Тройці – благодать, любов і сопричастя – перебували з нами. Вірні відповідають тим самим і предстоятелям. По цьому священник з піднесеними руками закликає всіх присутніх піднести вгору свої серця, а вірні відповідають, що вже піднесли їх до Господа. Священик виголошує: *«Благодарім Господа!»*. Саме звідси починається наша подяка-благодарення Богові за все, що Він нам дарував і задля нас звершив. Погоджуючись із цим священничим закликком, вірні відповідають *«Достойно і праведно»*, тобто ми дійсно маємо за що дякувати, бо Господь, поклоняє мий у Святій Тройці, достойний нашої подяки.

Під час співу цього гімну предстоятель починає молитву анафори, творячи благодарення Богові. У давнину її читали вголос, щоб усі могли чути спасенні діяння, за які дякуємо нашому Творцеві і Спасителеві. Перша частина цієї

⁵ «Благодать Господа Ісуса Христа й любов Бога і причастя Святого Духа з усіма вами!» (2 Кор. 13, 13).

молитви (від початку до виголосу «переможну пісню...») зветься **prefatio**, тобто *вступ, передмова* – у ній ми споминаємо всі Божі діяння, вчинені для нас споконвіку. Ми славимо незбагненого, невидимого, неосяжного і присносущого⁶ Отця з Його Сином і Святим Духом, який нас сотворив, підніс від гріха і дарував своє Царство. Ми дякуємо Йому за те, що хоч і перед Ним повсякчасно служить многота ангелів, Він приймає службу благодарення і з наших рук. Ця перша частина анафори завершується гімном «Свят, свят, святю...», співаючи який, ми єднаємось із серафимами у прославі Божій (пор. Іс. 6, 1-3), додаючи від нас слова, якими вітали Христа єврейські діти: «Благословен, хто йде в ім'я Господне!» (Мт. 21, 9). Ми вітаємо Того, хто сам є служителем Таїнства, хто невидимо сам звершує Літургію, Священника і Жертву, який перебуває між нами і благодарить Отцеві.

Анамнеза

Перед серафимською піснею диякон знімає звізду із дискоса, постукуючи нею об чотири його боки, наче долучуючи цей дзвін до ангельського співу, а предстоятель продовжує молитву анафори спомином (**анамнезою**, від грецьк. *анамнезис* – спомин) приходу на землю Господа Ісуса і Його останньої Вечері, на якій Він установив Таїнство Нового Завіту. Священик звіщає про те, як Спаситель вночі перед страстями прийняв хліб і чашу з вином, благодарив Отцеві, благословив їх і роздав учням, кажучи, що це – Його тіло, що ламається, і кров, що проливається, жертвуванні задля нас на відпущення гріхів. Наше «Амін» після слів установлення є підтвердженням нашої віри у це спаситель не Христове діяння, яке ми споминаємо на Літургії. Він дав нам таку заповідь: творити це на спомин про Нього, тому й ми, поминаючи Його смерть, воскресіння, вознесіння і друге пришестя, згадуємо всього Христа – померлого, воскреслого, рознесеного, який сидить у славі і судить світ.

Ми приносимо Богові предложені Дари. Ми не можемо принести Богові нічого такого, щоб не було б від Нього. Самі Дари не є наші: Він нам їх дарував попередньо; ми також не є самі для себе: живемо для Господа і в Господі, бо ми є Його. Як Єдинородний Син з Отцем – єдині, так і ми – Церква, тіло Христове – єдині з Отцем через Христа, нашого Голову. Тому й сповнюємо заповідь Господню – чинимо благодарення Отцеві за увесь світ Христовими тілом і кров'ю.

На спомин хресної жертви диякон підносить Дари вгору, а ми оспівуємо, благословимо і благодаримо Господа за все, що Він задля нас вчинив і чинить. Ми молимося Йому, і Він вислуховує нашу молитву, бо на престолі лежить тіло Його Сина – єдина угодна Отцеві жертва.

Епikleза

Одразу після розношення священик молиться до Отця, щоб зіслав Святого Духа на всіх молільників і на Дари, що є на престолі. Ця мить зветься **епіклезою** (грецьк. **прикликання**). Хоч багато разів просимо про зішестя Святого Духа, то тут в особливіший спосіб, щоб Він освятив Дари.

⁶ Заперечення того, чим Бог не є – метод т. зв. **апофатичного богослов'я**, яке не може окреслити Вишнього інакше, як тільки відмежувавши від Нього все, що ніби обмежує Його єство у нашому розумінні. Це не означає, що всі Божі ознаки неправильні – радше вони є невислачені надмірно малі для того, щоб ними означити Гопода. Єдине окреслення Бога, яке можемо дати – те, що Він є Сущий, як нм і явив себе.

Животворящий Дух Божий, якого примаємо в цю мить, є наче дощ, що падає на засіяне зерно – Господні установчі слова – і спричиняє його ріст у Царстві Небесному. Ми просимо Бога, щоб Чесні Дари не були безплідними, але перемінились і вони самі, і ми через них. Святі Дари мають стати причасникам знаряддям до освячення: протверезити душу і очистити від гріхів, поєднати зі Святим Духом, дарувати сміливість перед Богом (тобто дар синівства Божого – згодом перед «Отче наш» звучатиме заклик до Бога, щоб дозволив нам зі сміливістю називати Його нашим Отцем).

Одразу після епikleзи служитель молиться за всіх людей – живих і усопших. Насамперед за тих, що вгодили Богові у Старому і Новому Завітах – праотців, отців, патріархів, пророків, апостолів, проповідників, євангелістів, мучеників, ісповідників, посників та за всіх, що у вірі спочили. Христова жертва послужила спасінню всіх людей, тому ми згадуємо у молитві всіх святих, творячи Богові благодарення за те, що Він діяв через них, і просячи в них молитов за нас.

Насамперед ми молимося за Пресвяту Богородицю – Матір Безначального Слова, пречисту і пресвяту. Її ще перед народженням Отець готував на оселю своєму Синові, якого вона діянням Божого Духа зачала у дівичому лоні. Вона перша предстоїть у молитві за світ, тому християни справедливо шанують її, чеснішу від Херувимів і славнішу від Серафимів, просячи її молитов за власне спасіння. Другим на молитву прикликається найбільший з народжених від жінок – св. Іван Хреститель, «дружба Жениха» Христа. Слідом за ним молимося за святих Апостолів, через яких Господь «уловив вселенну» Євангелієм. Тут же служитель поминає також того святого, який прославляється у день служіння Літургії – зазвичай церковний календар складають дні кончини святих, тому Церква закликає святих молитися до Бога у свій «день народження» для неба.

Разом зо всіма святими поминають також всіх покійників – наших рідних, близьких, знайомих, друзів і ворогів, знаних і незнаних нам; всі вони достойні молитви Церкви, бо померли в надії на воскресіння і вічне життя. Ми не знаємо, хто з них вже є залічений до небесної слави, а хто ще готується туди увійти, тому молимося за всіх них: за одних про відпущення гріхів, а за інших – про успішність їхніх молитов за нас.

Під час поминання святих і усопших відбувається кадіння святого престолу. Спалення ладану в цей момент є нашим приношенням за усопших і, водночас, є суголочним із молитвами святих, які символізує ладан у Одкровенні: *«І ангел інший прийшов і став при жертвовнику, маючи золоту кадильницю, і дано йому тиміямю множини, щоб поклав з молитвами всіх святих, від руки ангела, перед Богом»* (Од. 8, 3-4).

Після усопших служитель заносить молитву за всіх живучих на світі. Насамперед молиться за святу вселенську Церкву і за наш народ, його правління і військо, щоб ми могли проживати у благочесті і чистоті. Поіменно возносяться імена церковних ієрархів, щоб вони вірно керували духовним стадом словом істини Господньої. Служитель поминає всіх тих, хто поручились його молитві. Ми разом з ним молимося також за наше місто чи село і за всі благовірні міста і країни світу. Молимося за потребуючих – подорожніх, недужих, страждаючих і полонених. Молимося за добродійців, благодійників церковних і помічників убогих, та й за всіх нас, щоб Господь послав нам свої милості.

Символічним підсумком усіх цих поминань служать слова *«І всіх, і все»*. Цими словами у давнину диякон завершував читання диптихів – табличок з

іменами живих і усопших. Цей виголос якнайкраще підкреслює універсальність молитви Церкви – вона як добра Мати нікого не позбавляє своєї опіки і пам'ятає про всіх.

Прохальна ектенія та молитва за достойне причастя

Після принесення Євхаристії диякон знову закликає спільноту вірних до молитви, щоб ми, пом'янувши всіх святих, змогли ще успішніше просити у Бога всього потрібного для нашого життя. Ми молимося насамперед за освячені Дари – щоб вони були перед Божим престолом приемними пахощами, і щоб через них Він послав нам благодать і дар Святого Духа, тобто сам оселився в нас Своїм Божественним Духом. Священик в цей час молиться молитву за достойне причастя усіх нас – не на погибель, але на спасіння. Під час прохальної ектенії ми знову просимо у Господа допомоги для нашого духовного і тілесного життя, однак просимо вже в єдності віри, поєднані у Святому Дусі.

Молитва «Отче наш»

Маючи сміливість перед Богом як Його діти, всі вірні виголошують молитву «Отче наш», якої навчив нас Господь Ісус Христос. Він єдиний по природі може називати Бога Отцем, натомість ми є дітьми Божими по Його благодаті. Саме той Дух Божий, якого ми маємо, спонукає нас до цієї молитви: *«Усі бо ті, що їх водить Дух Божий, вони – сини Божі. Бо ви не прийняли дух рабства, щоб знову підлягати боязні, але прийняли дух усиновлення, яким кличемо: «Авва! – Отче!» Сам цей Дух свідчить разом із нашим духом, що ми – діти Божі – співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом із ним, щоб разом з ним і прославитися»* (Рим. 8, 14-17). До того ж Господня молитва є однією з найраніших християнських молитов перед причастям – багато святих Отців розуміли «хліб насущний» як Хліб Євхаристійний, який живить саму суть людського життя.

Молитва головоприклонна

Після молитви священик знову бажає вірним миру. Це особливо потрібно у момент причастя – ми маємо до Трапези Господньої приступити у повному мирі з Богом, ближніми та з самим собою. У молитвах перед Святим Причастям є такі слова-вірші св. Симеона Метафраста (X ст.):

*Коли хочеш споживати, чоловіче,
Тіло Владичне,
Зі страхом приступи,
щоб не опалитися, бо це – вогонь.
П'ючи ж Божественну Кров
для причастя,*

Спершу примирися з тим,

хто тебе засмутив,

І лише тоді поживу таїнств енну споживай.

Далі священик промовляє молитву, під час якої всі на заклик диякона прихиляють голови. Такі молитви зветься **головоприклонними**. Служитель молиться до Творця всього і Дателя всіх благ, щоб Він споглянув на тих, що прихилили перед Ним свої голови) ознака послуху), і за Своєю благодаттю подав усім причастя Святих Таїнств на добро і відповідно до потреб кожного, щоб супроводжував подорожніх та зцілив недужих. У давнину Святи Дари відносили всім, хто не був на Літургії, зокрема хворим, а подорожні брали із собою в путь, маючи змогу причащатись тоді, коли забажають.

«Святее святым».

Причастя

Готуючись до Причастя, священик молиться молитву, тема якої суголосна із молитвою Херувимської пісні: прикликання Христа, який сидить праворуч Отця і водночас невидимо присутній між вірними, щоб Він зійшов і «могутньою рукою» подав свої Тіло і Кров духовенству, а через нього – і всім людям. Служитель наче просить Господа про чудо, щоб Він тут і тепер знову наситив усіх нас своїми Дарами, як і колись нагодував многоту народу кількома хлібами та рибинами: *«І, звелівши народові посідати на траві, взяв н'ять хлібів і дві риби, підвів очі до неба, поблагословив і розламав ті хліби, і дав учням, а учні – людям. Всі їли до насити й назбирали куснів, що zostалися, дванадцять кошів повних. Тих же, що їли, було яких н'ять тисяч чоловіків, окрім жінок та дітей»* (Мт. 14, 19-21). Як тоді насичення людей відбулося через руки апостолів, так і тепер причастя Тілом і Кров'ю Христовими відбувається руками священнослужителів – їхніх наступників.

Диякон у той час (або ще під час молитви «Отче наш») стоїть перед святими дверима іконостасу і опоясується хрестовидно орарем: за мить відбудеться роздроблення Святого Агнця і причастя, тому він не буде підносити ораря вгору, закликаючи вірних до молитви чи звіщаючи їм важливі миті богослужби, але наче починає інше служіння, оскільки Господь, накормивши людей своїм словом, тепер хоче готувати їх Небесною Поживою – тілом і кров'ю, а перев'язаний орар ніби вказує на те, що в той момент «мовчить всяка плоть».

Після звершення покайних поклонів і дияконського виголосу «Будьмо уважні», священнослужитель простягає руки до Святого Агнця і возносить його вгору, промовляючи «Святее святым». Цим вказується, що Євхаристійні Дари можуть бути подані лише тим, хто є повністю очищений від гріха і досконало освячений, оскільки Той, хто приходить у Причасті, сам є і Чистотою, і Святістю. Ще у Старому Завіті головним заповітом Господа до вибраного народу була святість: *«Будьте святыми, бо я святий, Господь Бог ваш»* (Лев. 19, 2; пор. 20, 26). До цього ж закликає нас і Новий Завіт: *«... Як Той, хто вас покликав святий, так само й ви самі усім вашим життям станьте святі»* (1 Пт 1, 15).

Ота абсолютна святість жодним чином не може бути спричинена діянням людини, бо *«Той, що освячує, і ті, що освячуються, всі від Одного»* (Євр. 2, 11). Саме тому церковна громада, слідом за святим апостолом Павлом, визнає, що єдиним Святим є Господь Ісус Христос на славу Бога Отця (пор. Еф. 4, 5; 1 Кор. 8,

6; *Фил. 2, 11*). Тільки у Ньому ми маємо джерело і повноту нашої святості, лише Він може вчинити нас гідними, щоб приступити до причастя Його Тіла і Крові. Після цього ісповідання також співається **причасний** – короткий стих, переважно взятий із Біблії, який, подібно до прокімена та алилуарія, буває різних видів, однак часто стосується саме моменту Причастя.

Вознісши Святого Агнця, священник роздроблює на чотири частини, наслідуючи самого Господа, який розламав Хліб на Тайній Вечері, даючи його апостолам на споживу (*Лк. 22, 19*). Рання Церква надавала цій священнодії настільки велике значення, що навіть спільне приношення Євхаристії називала просто «ламання Хліба» (*Ді. 2, 46*), адже розділення Агнця стається для поживи всіх вірних, які беруть участь в одній і тій самій трапезі. Таким чином християни через Причастя гуртуються особливою сув'яззю, яка перевищує всі інші об'єднання чи спільноти – ми стаємо одним живим організмом, Христовою Церквою: «Тому, що один хліб, нас багато становить одне тіло, бо всі ми беремо участь у одному хлібі» (1 Кор. 10, 17).

Агнець роздроблюється вже протягом століть по всьому світі, але зостається одним і тим самим – неподільним і незнищеним Христовим Тілом, яке Церква приносить у жертву Отцеві. У кожній частинці цього Хліба присутній цілий Христос у всій своїй повноті Божества і людськості. Як Господь після свого воскресіння вже не знав обмежень матеріального світу, входячи до учнів замкненими дверима чи являючись їм у різних місцях, так і тепер ми, причащаючись Євхаристії у будь-якому куточку земної кулі, у величному соборі чи малій церковці, у всі часи досконало єднаємось з Ісусом Христом, який «*учора й сьогодні – той самий навіки*» (*Євр. 13, 8*).

Після роздроблення Святого Хліба на частини, священнослужитель зі словами «*Повнота Святого Духа*» вкладає одну з них до чаші, еднаючи Тіло і Кров на знак Воскресіння Христового, в якому поєднались тіло і душа Господні, розділені під час страждань. По цьому диякон приймає посудину із теплою водою – гарячою водою – і розводить нею Святу Кров. При цьому відбувається короткий діалог благословення, з якого можна розуміти, що **теплота** символізує гарячу віру святих, яку вони мали завдяки діянню Божого Духа.

Згадка про Святого Духа при вкладанні частиці Агнця до чаші та вливанні теплоти має велике значення: Дух є тим, хто засвідчив про життя вічне, дароване нам Отцем через Його Сина, Господа нашого Ісуса Христа. Свідченням отого життя стали святі – носії Божого Духа, які, живучи згідно зі своєю вірою, змогли подолати беззаконний світ. Дією Святого Духа Божество Ісуса Христа не покидало під час страстей ані душі, ані тіла, перебуваючи у своїй повноті і в аді, і на землі, і праворуч Отця на небі:

«І в Аді, і у гробі, і в Едемі єдиним залишилося Божество Христове і нерозлучним з Отцем і Духом, на спасіння нам, що співаємо: «Відкупителю Боже, благословен еси!» (тропар сьомої пісні канону Великої суботи).

Розділивши решту Святого Агнця, священник подає части цю спершу дияконові, а потім і сам бере її до рук і молиться молитву перед Причастям, по закінченні якої обоє споживають святощі. По цьому відбувається причастя Крові Христової: спершу священник трохи надпиває з чаші, а потім подає з неї дияконові.

Ще у ранній Церкві існував звичай, щоб учасники Господньої Трапези причащались не кожен власноручно, але приймаючи Євхаристію від іншого,

звичайно старшого служителя. Однак у давнину навіть той, хто очолював Літургію, причащався не сам, але від молодших служителів. Цим вказувалося на те, що ніхто не має права привласнювати собі Євхаристію, бо вона є небесною дійсністю, звершителем якої є сам Христос, а всі інші є лише Його слугами; тільки Він єдиний має пріоритет у розділенні своїх дарів, даючи кожному щедро і по потребі.

Молитва «*Вірую, Господи, і ісповідую...*», яку разом з низкою інших молитов мовлять духовенство і вірні перед Причастям, традиційно приписана св. Іванові Золотоустому. Її та інші перед причасні молитви майже всуціль укладено зі слів Святого Письма, і вони містять глибоке богословське розуміння Євхаристії. Ми визнаємо (Рим. 10, 9-10) Господа Ісуса Сином Божим (Мт. 16, 13-16), який спішить для спасіння нас як найбільших грішників (1 Тим. 1, 15). Опісля, у тропарі Великого четверга, просимо Господа вчинити нас гідними тієї самої Вечері, яку Він розділив зі своїми учнями, однак остерігаємося, щоб не були ми такими ж зрадниками, як Юда. Втім, не будучи від нього кращими, не втрачаємо надії на Бога і просимо про помилування разом із розбійником (Лк. 23, 39-43). Благаємо також, щоб Євхаристія не стала для нас прокляттям через нашу недостойність (1 Кор. 11, 27-29), але Поживою вічного життя (Ів. 6, 54). Завершуємо наше моління словами смиренного митаря про Боже змилювання над нами (Лк. 18, 13).

Причастившись, диякон готує Євхаристію для причастя вірних, згортаючи святий Хліб до чаші з Господньою Кров'ю. Коли ж чаша буде сповненою, священник подає її дияконові, а той виносить Євхаристію до святих дверей іконостасу і закликає приступити до неї вірних зі страхом Божим і вірою (у грецькій традиції цей виголос звучить так: «*Зі страхом Божим, вірою і любов'ю приступіть*»). Потрібно розуміти, що тут йдеться не про панічний страх перед величчю Божою, інакше б ніхто не наважився приступити до цього справді страшного Таїнства. Радше йдеться про синівську боязнь образити благого Отця, який зі своєї милості щедро обдаровує кожного, хто приходить до Нього. Також цей страх слід розуміти як благоговіння перед Богом, через яке у серці людини зроджується справжня мудрість (Прип. 1, 7; Сир. 1, 14. 16). А міцна віра для людини у цей час потрібна для того, щоб плоди Причастя обильно діяли в нашому житті: «*Приступім, отже, з довір'ям до престолу благодаті, щоб отримати милість і знайти благодать на своєчасну поміч*» (Євр. 4, 16).

Відповідаючи на заклик диякона, літургійна громада визнає, що під виглядом хліба і вина до неї входить сам Господь Ісус Христос, співаючи пророчі слова «*Благословен, хто йде в ім'я Господне; Бог – Господь, і явився нам*» (Пс. 117, 26-27). Їх у давнину виголошували єврейські діти, коли вітали Месію під час в'їзду до Єрусалиму. Цими ж словами і ми тепер вітаємо Христа Спасителя, який входить до нашого Святого міста – святині нашої душі – щоб закласти там собі житло. Через прийняття Євхаристії ми маємо реальну можливість скуштувати вічність, якою є сам Бог. Причащаючись Його Тіла і Крові, ми стаємо співтілесними і єдинокровними з Ним, тому можемо кликнути разом з апостолом Павлом: «*Живу вже не я, а живе Христос у мені*» (Гал. 2,20).

Священик з чашею стоїть на амвоні перед святими воротами іконостасу, а вірні приступають до Причастя один за одним, з благоговінням і острахом вклоняючись низько перед Господом і маючи на грудях складені навхрест руки на знак смирення, а також як символ віри у розп'ятого і воскреслого Спаса нашого Ісуса Христа. Ставши перед чашею у прямій поставі, яка найбільше відповідає гідності людини як створіння Божого, причасники дещо закидують голову і відкривають уста, в які священнослужитель ложечкою вкладає Пречисті Таїнства.

Приступаючи до Євхаристії, вірні називають свої хресні імена, а священник молиться, щоб Святі Дари були кожному на відпущення гріхів і на життя вічне. Коли священнослужитель забирає ложечку, вірні споживають Святі Дари, відходять від амвону і знову вклоняються Господеві, який явив їм Свою милість. У давнину вірні після прийняття Євхаристії також цілували край чаші наче животворний Христовий бік, з якого витекли кров і вода. Якщо є звичай, вірним, що причастились, подають для споживання теплоту і частинку просфори.

Причастя священнослужителів і вірних у давнину відбулось окремо Тілом і Кров'ю Христовими – як це робили апостоли на Тайній Вечері і як чинили всі християни у первісній Церкві. Згодом із різних причин, зокрема через деякі зловживання, цей звичай для вірних було замінено на причастя Тілом, замоченим у чаші з Кров'ю, яке вкладають їм до уст за допомогою ложечки. Сталась ця зміна, мабуть, біля VIII століття, хоча традиція приписує винайдення такого способу причастя ще св. Іванові Золотоустому.

Благодарення. «В мирі вийдім»

По завершенні причастя священник благословляє зібраний у храмі люд чашею зі Святими Дарами, мовлячи: *«Спаси, Боже, людей Твоїх і благослови насліддя Твоє»* (Пс. 27, 9). Цими словами служитель прикликає на всіх вірних Господнє благословення, оскільки всі ми – Божа спадщина, яку Отець передав Синові: *«... Я дам Тобі народи в спадщину, і кінці землі Тобі в посілість»* (Пс. 2, 8). Відповідаючи на благословення, вірні співають **стихиру П'ятидесятниці** *«Ми виділи світло істинне...»*, якою звеличують Святу Трійцю, що спасає людство через свої обильні дари, головним з яких є причастя Святого Духа, який оселюється в нас через Євхаристію.

Покадивши святощі на престолі, священник переносить їх на жертovníк, а вірні співають благодарний гімн *«Нехай сповняться уста наші хвалення Твого, Господи...»*, в якому просять Господа насамперед навчити правдивої похвали свого імені, щоб достойно благо дарити за прийняття Святих Таїн. Таке правдиве благодарення виявлятиметься святістю нашого життя, яка можлива через постіне роздумування над величчю Божої праведності, що виправдовує грішників завдяки Причастю.

По завершенні цього гімну диякон промовляє **благодатну ектенію**, закликаючи вірних достойно звеличувати Господа, який сподобляє нас величних і страшних Таїнств. Ми знову просимо про покров Божої благодаті над нами протягом всього дня, віддаючи себе і один одного Христові. Священник у цей час мовить молитву, в якій просить у Бога керувати нашим життям, а у виголосі звеличує Його як Джерело нашого освячення. Люди відповідають на це своєю згодою, мовлячи *«Амінь»*. Після ектенії наступають останні моління Божественної Літургії – заамвонна молитва та відпуст.

Заамвонна молитва

У давнину закликком служителя *«В мирі вийдім»* богослужіння завершувалось і всі присутні у храмі готувались до виходу в ім'я Господнє. Священнослужитель зупинявся за амвоном і виголошував молитву, що від місця прохання здобула й назву заамвонної. Зараз на всіх Божественних Літургіях святих Василя Великого і Івана Золотоустого використовують одну заамвонну

молитву, однак у давнину їх було відомо досить багато – на різні свята і нагоди. Сьогодні вживана заамвонна молитва *«Господи, Ти благословляєш тих, що Тебе благословляють...»* охоплює собою найважливіші аспекти нашого буття – ми просимо про збереження повноти Христової Церкви, про благословення всіх, кому милий Божий дім, про мир для світу, нашого народу і всіх людей. Ми надіємося, що будемо вислухані, оскільки просимо в Того, що є Подателем усякої досконалості – Отця світла (Як. 1, 17).

Вірні слухають заамвонну молитву приклонивши голову, а по її завершенні, немовби відповідаючи на перші слова молитви *«Ти благословляєш тих, хто Тебе благословляє»*, співають тричі хвалу Божому імені: *«Будь ім'я Господнє благословенне від нині і до віку»*. Ці слова, згадані у псалмах (Пс. 112, 2), вживає також праведний Йов (Йов 1, 21), причому не у часі свого величчя, але тоді, коли втратив усе, що мав найдорожчого – численні стада волів, овець, верблюдів, а потім і життя своїх синів і дочок (Йов 1, 20-22). Благословляти Бога у часі найбільшої скрути й безнадії, коли життя не знає ніякої радості, і бути вдячними Йому за все – ось вершина благочестя, до якого мають прагнути всі, що покликані до життя у Христі.

Після благословення Господнього імені читають **Псалом 33** – пісню подяки Богові людини, яка за своє несхитне уповання на Нього отримує Його ласку. Він зостався у чині Літургії ще від ранньохристиянських **аган** – гостин любові. На згадку про ці спільні трапези й досі можна зустріти звичай: священник роздає **антидор** (грецьк. *«замість дару»*, тобто взамін Причастя) – частини з просфор, які zostалися від проскомидії; їх мають приймати насамперед ті, хто з певних причин не зміг причащатися. Диякон під час співу псалма споживає на жертovníку рештки Святих Дарів, бо у давнину саме дияконам було довірено дбати про святощі – вони причащали хворих, ув'язнених, розкаяних єретиків тощо.

Після псалма священник благословляє всіх вірних зі словами *«Благословення Господнє на вас, Його благодаттю і чоловіколюб'єм, завжди, нині і повсякчас, і на віки віків»*. Вірні відповідають йому своїм *«Амінь»*, підтверджуючи те, що є дітьми Божого благословення. Від цього місця починається т. зв. другий відпуст Літургії, який виник значно пізніше від першого (*«В мирі вийдім»*).

Прославивши Христа Бога, нашу надію, священник спонукає і всіх нас славити Отця, і Сина, і Святого Духа – Бога, єдиного в Тройці і просити в Нього помилування. Наостанку просимо останнього благословення священнослужителя, а він у короткій молитві благає у Господа нашого Ісуса Христа, істинного Бога, через молитви і заступництво Пресвятої Богородиці та численних святих, змилування і спасення для всіх нас, як в єдиного благого і чоловіколюбного по своїй природі.

Остаточне *«Амінь»* має есхатологічне відголосок: це слово – наче заклик до Господа, щоб Він не барився, але скоро прибув до світу для встановлення остаточної справедливості. Воно є блаженним очікуванням Церкви на Небесного Жениха, який з'явиться несподівано, тому всім потрібно тримати напоготові світильники, сповнені елею добрих діл.

Священнослужителі і вірні по завершенні богослужби, благодаривши Бога за все, виходять у світ. Тут для всіх нас починається нова, не менш важлива частина богослужіння – *«Літургія після Літургії»*. Ми не сміємо повернутися до нашої буденної рутини і цілком забути той передсмак Царства Небесного, який ми

відчули у храмі. Навпаки, ми повинні всім нашим життям оце будення перемінити на свято радісної зустрічі з Христом, яку маємо досвідчувати завжди: у кожному, хто є поруч; у всьому, що з нами діється; у всіх наших обов'язках і трудах. Переображення всесвіту – ось наше головне покликання, сили на звершення якого ми здобуємо через Божественну Літургію, яка є водночас служінням Бога людині і службою людини Богові.

Підготував о. д-р Мирослав Думич

у співпраці з Патріаршою літургійною комісією УГКЦ